

В статье выяснена сущность и пределы распространения отадективной глагольной аналитической синтаксической транспозиции, проведена дифференциация отадективных глагольных аналитических синтаксических транспозитов за уровнями их синтаксической закрепленности в современном украинском языке.

Ключевые слова: прилагательное, глагол, морфема-связка, отадективный глагольный аналитический синтаксический транспозит, сказуемое, предикат, валентность, актант.

The article deals with the essence and the boundaries of spread the adjectivized verbal analytical syntactic transposition, that was clarified. Besides, the differentiation of adjectivized verbal analytical syntactic transpozits was conducted according the degree of its syntactic sustainability in the modern Ukrainian language.

Key words: adjective, verb, morpheme-bunch, adjectivized verbal analytical syntactic transpozits, subject, predicate, valency, actant.

УДК 811.161.2'367.2

Н.В. Мелекссцева

СПІВВІДНОШЕННЯ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ ТА ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУР РЕЧЕНЬ З ПРЕДИКАТАМИ НАЯВНОСТІ / ВІДСУТНОСТІ

У статті здійснено аналіз співвідношення семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речень з предикатами наявності / відсутності. Встановлено причини кореляції, диференційовано предикати наявності / відсутності та їхні семантичні різновиди за здатністю утворювати корелятивні й некорелятивні типи відношень.

Ключові слова: предикат наявності / відсутності, кореляція, корелятивні / некорелятивні відношення, семантико-синтаксична структура речення, формально-синтаксична структура речення.

Предикати наявності / відсутності утворюють організаційний центр буттєвих речень і констатують або заперечують факт існування предметів, явищ, подій, а також відображають способи існування фрагмента буття.

Предикати із семантикою екзистенції та синтаксичні конструкції з ними неодноразово досліджували російські й українські лінгвісти (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булигіна, Н.В. Деєва, О.І. Леута, Л.І. Лонська, О.М. Селіверстова, Є.М. Ширяєв та інші). Проте й сьогодні залишається цілий ряд недосліджених питань, зокрема симетрійно-асиметрійні відношення між семантико-синтаксичним і формально-синтаксичним рівнями речень з предикатами наявності / відсутності.

Мета наукової розвідки – здійснити аналіз співвідношення семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур речень з предикатами наявності / відсутності в сучасній українській мові. Для досягнення сформульованої мети потрібно розв'язати такі основні завдання: 1) встановити причини симетрії / асиметрії між синтаксичними рівнями речення; 2) проаналізувати семантико-синтаксичну та формально-синтаксичну структуру буттєвих речень з предикатами наявності / відсутності в сучасній українській мові, схарактеризувати взаємозв'язок між ними; 3) диференціювати предикати наявності / відсутності та їхні семантичні різновиди за здатністю утворювати корелятивні й некорелятивні типи відношень.

Семантико-синтаксичну структуру речення формує предикат, який своєю валентністю програмує кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем і визначає їхні функції. Лівобічний аргумент (суб'єкт) є завжди обов'язковим, тоді як правобічний (об'єкт, адресат тощо) може належати або не належати до реченнєвої рамки [2, 137].

Формально-синтаксичний рівень речення має певну організацію. Дослідження компонентного складу цього рівня характеризується кількома основними підходами. Тривалий час у лінгвістиці панівну позицію займала вербоцентрична теорія (Л. Теньєр), згідно з якою підмет залежить від присудка, оскільки останній програмує всі валентно пов'язані з ним іменникові члени речення. Присудок посідає центральне місце у структурі речення, йому підпорядковані інші члени. Підмет виступає головним, найближчим до присудка «додатком», який відповідає на питання називного відмінка. Крім підмета, у реченнєвій структурі функціонують й інші «додатки»: прямий (відповідає на питання знахідного відмінка без прийменника) та непряий (відповідає на питання всіх інших відмінків, а також і знахідного з прийменником) [1, 290–293].

У сучасному мовознавстві поширений другий підхід, за яким вершиною речення є не один компонент, як на семантико-синтаксичному рівні – предикат і його валентність, а два – підмет і присудок [4, 23–25; 5, 77]. Вони утворюють предикативну пару головних членів (предикативну основу) речення й однаковою мірою передбачають один одного: форма підмета залежить від семантичних особливостей

дієслова-присудка, а категоріальні ознаки присудка (особа, рід, число) детермінує підмет (іменник або його субститут).

Семантико-синтаксичний і формально-граматичний рівні відображають єдність змісту і форми речення. Вона має специфічний вияв, оскільки основним чинником виокремлення певного члена речення є зміст, який передається певною формою, а не форма, що репрезентує зміст.

Між зазначеними реченнєвими рівнями встановлюються корелятивні й некорелятивні відношення, виникнення яких пов'язане з тим фактом, що в будь-якому системному утворенні з'являються явища, які за своєю природою, властивостями і функціями мають здатність зближуватися або протиставлятися у разі набуття специфічних рис [7, 266].

Корелятивними називають відношення, за яких одиниці одного рівня співпадають з одиницями іншого рівня, наприклад, семантичний суб'єкт, який є поняттям семантико-синтаксичного рівня, співвідноситься з підметом формально-синтаксичного рівня. Некорелятивні відношення засвідчують асиметричність реченнєвих рівнів, наприклад, семантичний суб'єкт семантико-синтаксичного рівня співвідноситься з додатком формально-синтаксичного рівня [6, 24; 7, 266].

Корелятивно-некорелятивні типи відношень послідовно виявляють себе на обох рівнях, хоча в мовознавстві поширена думка, що в системі мови переважає тенденція до кореляції, коли компоненти семантико-синтаксичної структури речення якісно й кількісно збігаються з компонентами формально-синтаксичної структури (з членами речення).

Кореляція притаманна предикатові та присудку. Вони мають здатність видозмінювати свої морфолого-синтаксичні та лексико-семантичні категорії, проте не можуть переміщатися в реченні з однієї позиції в іншу, як наприклад, лівобічні та правобічні аргументи.

Асиметрію семантико- і формально-синтаксичної структури речення зумовлюють різні чинники, найважливішими з-поміж яких є тип дієслівного предиката та наявність правобічного аргумента, який є самостійним семантико-синтаксичним поширювачем усього складу речення чи його предикативного ядра.

Аналіз теоретичного та практичного матеріалу дав змогу виявити як корелятивні, так і некорелятивні типи відношень між семантико-синтаксичним і формально-синтаксичним рівнями реченнєвих структур із предикатами наявності/відсутності.

Корелятивні відношення, що передбачають повну відповідність суб'єкта та предиката речення підмету і присудкові, характерні для предикатів наявності та їх семантичних різновидів: власне предикатів наявності, предикатів посесивної наявності / відсутності зі значенням володіння, а також предикатів локалізованої наявності.

1. Семантико-синтаксична структура речень з предикатами наявності, що стверджують факт існування, наявності предмета, явища, події, представлена суб'єктом наявності та предикатом наявності, співвідноситься на формально-граматичному рівні з підметом і присудком, наприклад, *Це вже була весна* (В. Шкляр, 309). Іменник *весна* функціонує в ролі суб'єкта на семантико-синтаксичному рівні речення і в ролі підмета – на формально-синтаксичному. Дієслово *була* – предикат наявності та простий дієслівний присудок.

Симетричні відношення утворюють усі репрезентанти предикатів наявності: 1) власне буттєві дієслова, не ускладнені додатковими відгінками значень; 2) дієслова існування з додатковими якісними, кількісними, темпоральними й оцінними характеристиками; 3) дієслова існування зі значенням процесу самовиявлення і сприймання: *...Кажуть, була революція...* (М. Хвильовий, 456); *...Думав, доля зустрінеться, – Співкалося горе...* (Т. Шевченко, 349); *Жах росте...* (М. Хвильовий, 450); *А бій кипить...* (Г. Косинка, 303); *Гармати грають* (І. Франко, 227).

Кореляція притаманна також і фазовим модифікаціям предикатної буттєвої лексики:

1) предикатам із значенням початку існування, виникнення: *Запала мовчанка* (Л. Дереш, 38); *Ну, що ж, розпочалися табірні будні* (В. Марченко, 51); *Зчинилась колотнеча* (О. Довженко, 491); *«Але тоді почалася війна», – розповідає Валентин Щербачов* (Урядовий кур'єр, 16 лютого 2012).

2) предикатам кінцевої фази буття із семантикою зникнення: *А потім зникла музика* (Л. Костенко, 46); *Тиждень збіг* (М. Вовчок, 59); *Ось і обід скінчився* (П. Мирний, 26); *Минуло літо* (О. Довженко, 483).

2. Предикати володіння/неволодіння, виражені дієсловами *мати/не мати, володіти/не володіти, зберігати/не зберігати, тримати/не тримати*, які репрезентують посесивну наявність / відсутність, формують корелятивні відношення семантико- і формально-синтаксичної структури: *Але я маю цей бізнес* (М. Матіос, 193); *Хто володіє інформацією, той володіє світом* (Урядовий кур'єр, 28 січня 2011); *Світлана не мала дітей і дуже прив'язалася до Алінки* (Голос України, 13 квітня 2012).

Так, у першому реченні суб'єкт я співвідноситься з підметом, предикат *маю* – з присудком, а прямий об'єкт *бізнес* – із додатком, реалізованим формою знахідного відмінка. У другому прикладі суб'єкт-носії ознаки володіння *хто, той* займає позицію підмета, предикат *володіє* співвідноситься з простим дієслівним присудком, а посесивний об'єкт *інформацією, світом* виступає додатком у формі орудного відмінка, який є засобом детермінації дієслів із семантикою володіння. У реченні посесивної відсутності суб'єкт *Світлана* відповідає підметові, предикат *не мала* – присудковий, об'єкт володіння *дітей* співвідноситься з додатком, вираженим формою родового відмінка, одним із значень якого є прямий об'єкт у заперечних реченнях.

Симетрію у співвідношенні семантико- та формально-синтаксичного рівнів утворюють також фазові модифікації посесивного значення наявності/відсутності – предикати отримання та втрати: *Та все ж він подарував мені вчора 100 набоїв* (О. Теліга, 165); *Пенсійний фонд отримав бюджет* (Урядовий кур'єр, 13 лютого 2013); *Запорожці мені теж недавно дали бомбу* (О. Довженко, 502); *На жаль, він втратив свої позиції, і нам необхідно дати йому новий стимул* (Урядовий кур'єр, 12 грудня 2012).

3. Корелятивні типи відношень виявлено в реченнях з предикатами локалізованої наявності, які надають додаткову інформацію про існування, перебування особи, предмета, явища в певному місці, а також у конструкціях з предикатами локалізованої відсутності, реалізованими буттєвими, подійними та локативними дієсловами із заперечною часткою *не* (крім *не було, не стало, не залишилося, нема*). Суб'єкт речень локалізованої наявності/відсутності співвідноситься з підметом, предикат – з присудком, а локативний компонент – із обставиною: *Вона була на Україні* (О. Довженко, 482); *Розмова відбувалася в похмурій замковій залі...* (П. Загребельний, 43); *Він потрапив у полон* (О. Довженко, 505); *Там у тумані крилася слобода* (П. Мирний, 362); *На устах його блукала усмішка* (О. Теліга, 79); *У ті дні він перебував у Москві* (Голос України, 22 лютого 2013); *Розташувалася він у будівлі головного корпусу Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна* (Урядовий кур'єр, 5 травня 2012); *Дерева на цій території майже не ростуть* (С. Жадан, 213); *Але чиновникам байдуже – на робочих околицях вони та їхні діти не живуть* (Голос України, 13 квітня 2012).

Фазові модифікації локалізованої наявності/відсутності зі значенням входження в означений простір і виходу за його межі теж формують симетрію у співвідношенні семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного рівнів речення: *Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно базатій і щедрій країні* (О. Довженко, 434); *Учора до Києва прибула делегація з Казахстану на чолі з Прем'єр-міністром Серіком Ахметовим* (Голос України, 5 квітня 2013); *Ще перед початком заходу я зайшов до малого залу, щоб зробити знімки* (Урядовий кур'єр, 18 червня 2011); *Множество людей виходило з села на війну* (О. Довженко, 425); *Люди виїхали на заробітки* (Урядовий кур'єр, 31 січня 2013).

Некорелятивні типи відношень у співвідношенні семантико- та формально-синтаксичного рівнів утворюють такі типи предикатів наявності / відсутності:

1. Предикати відсутності, що заперечують факт існування, наявності, буття, напр.: *Не було ріки* (Л. Костенко, 355); *Людей твоїх нема й дочки нема* (О. Довженко, 478); *Не стало ні соснових заростей, ні дивізії, ні безстрашного рудоголового генерала* (О. Довженко, 527); *І не було ніякої кари, не було винних, нічого не сталося* (П. Загребельний, 130); *Його нема* (Урядовий кур'єр, 12 листопада 2011).

У реченнях з предикатами відсутності невідповідність між семантико-синтаксичною і формально-синтаксичною реченнєвою структурою виявляється у такий спосіб: суб'єкт і предикат співвідноситься з головним членом односкладного речення та додатком.

2. Предикати належності, які репрезентують посесивну наявність / відсутність: *Є в нього хутір, пасіка, рибний став, поля, городи* (З. Тулуб, 38); *Адже ідея втілення п'єси належала Богданові Сильвестровичу* (Урядовий кур'єр, 16 лютого 2013); *У нас нема адреси* (Л. Костенко, 404); *Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості* (О. Довженко, 523); *Але тоді завод ще не належав ДП «Антонов»* (Голос України, 25 грудня 2012).

Асиметрія в реченнях належності з дієсловами *бути, належати/не належати* зумовлена невідповідністю між суб'єктом-носієм ознаки володіння, якому на формально-граматичному рівні відповідає додаток у формі прийменниково-родового і давального відмінка, та об'єктом володіння, який виступає підметом.

Некорелятивні відношення у реченнях з предикатами негативної належності, вираженими особовою формою дієслів *не бути, не залишатися* та екзистенційним предикатом *нема*, пояснюються тим, що суб'єкту та предикату висловлювання на формально-граматичному рівні відповідає один головний член речення з додатком.

3. Предикати локалізованої відсутності із значенням заперечення факту існування, наявності певної субстанції в просторі, репрезентовані дієсловами *не було* (кого? чого?), *не стало, немає*: *Вже не було штабу в основних посадах* (О. Довженко, 526); *Я люблю, коли на світі немає нікого, крім мене* (Ю. Андрухович, 7); *Мене у реєстрі не було* (Л. Дереш, 55); *Сьогодні ви без голодомору зробили, що сім мільйонів людей не стало в Україні* (Голос України, 5 грудня 2012).

Асиметрія в поданих реченнях зумовлена тим, що суб'єкт і предикат співвідносяться з головним членом односкладного речення та додатком.

Отже, синтаксична й семантична структура речень з предикатами наявності/відсутності здебільшого симетрична: компоненти семантико-синтаксичної структури речення якісно й кількісно збігаються з компонентами формально-синтаксичної структури. Асиметрія притаманна конструкціям абсолютної відсутності та локалізованої відсутності з екзистенційним предикатом *нема*, дієсловами *було, не стало, не (за)лишилося*, а також реченням із семантикою позитивної та негативної належності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Висоцький А.В. Поверхнева і глибинна структура речення / А.В. Висоцький // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. А.П. Грищенко. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – [вип. 2.]. – С. 64–72.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
5. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка) / О.И. Москальская. – М. : Высшая школа, 1974. – 156 с.
6. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у формуванні й вираженні квантитативних відношень у структурі простого двоскладного речення / М.І. Степаненко // Мовознавство. – 1999. – № 4-5. – С. 15–21.
7. Степаненко Я.М. Взаємодія семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного рівнів речення (корелятивно / некорелятивні відношення) / Я.М. Степаненко // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія "Філологічні науки". – Полтава: Полтавський держ. пед. ун-т імені В.Г. Короленка, 2007. – [вип. 1. (53)]. – С. 266–275.

В статті виконано аналіз соотношения семантико-синтаксической и формально-синтаксической структуры предложений с предикатами наличия / отсутствия. Определены причины корреляции, распределены предикаты наличия / отсутствия и их семантические типы на основе способности формировать коррелятивные и некоррелятивные типы отношений.

Ключевые слова: предикат наличия / отсутствия, корреляция, коррелятивные / некоррелятивные отношения, семантико-синтаксическая структура предложения, формально-синтаксическая структура предложения.

The article analyzes the relations between the semantic and formal-syntactic structure of sentences with the predicates of presence / absence. The causes of correlation have been defined. The author differentiates the predicates of presence / absence and their semantic types on their ability to form correlative and non-correlative types of relations.

Key words: predicate of presence / absence, correlation, correlative / non-correlative relations, semantic and syntactic sentence structure, formal and syntactic sentence structure.

УДК 811.134.2

С.С. Миронюк

КАУЗАТИВНІ ДІЄСЛОВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядається один із механізмів функціонування категорії каузативності, аналізується семантична структура українських каузативних дієслів.

Ключові слова: каузативність, мовна категорія каузативності, каузативні дієслова.

Сучасна лінгвістика характеризується підвищенням інтересом до вивчення семантики дієслова як одного з основних, базових класів лексики. Ця частина мови характеризується багатством семантичної структури, має складну систему граматичних форм і категорій. В українській лінгвістиці дієслово описане доволі всебічно з огляду на його багату граматичну природу та історію формування і функціонування морфологічних категорій. Значно менше розроблені питання семантичної організації дієслів.